(इंग्रजी टंकलिखित न्यायनिर्णयाचा मराठी अनुवाद)

2019-11-SCR-597

आमिर हमजा शेख आणि इतर

विरुद्ध

महाराष्ट्र राज्य आणि इतर

(फौजदारी अपील क्रमांक १२१७/२०१९)

०७ ऑगस्ट २०१९

[**न्यायमूर्ती एल. नागेश्वर राव आणि न्यायमूर्ती हेमंत गुप्ता.**]

फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ – कलम ३०१, ३०२ – खटला चालवण्याची परवानगी – उत्तरवादीने फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम ३०२ नुसार भारतीय दंड संहितेच्या कलम ४९८ए, ४०६ आणि ३४ सहवाचनासह दंडनीय गुन्ह्यांसाठी खटला चालवण्याची परवानगी मागितली – प्रथमस्तरीय न्यायालयाने परवानगी नाकारली – तथापि, उच्च न्यायालयाने खटला चालवण्याची परवानगी दिली – अपीलवर, निर्णय: जरी दंडाधिकारीला केवळ मागणीवर परवानगी देणे बंधनकारक नसले, तरी पीडितेला दंडाधिकारीसमोरील खटल्यात न्यायालयाला सहाय्य करण्याचा अधिकार आहे – दंडाधिकारीने हे विचारात घ्यावे की, पीडित न्यायालयाला सहाय्य करण्याच्या स्थितीत आहे की नाही आणि खटल्यात अशा

गुंतागुंती नाहीत ज्या पीडितेला हाताळता येणार नाहीत – अशा तथ्यांवर समाधान झाल्यास, दंडाधिकारीला पीडितेला दंडाधिकारीसमोर प्रलंबित चौकशी हाती घेण्याची परवानगी देण्याचा अधिकार आहे – उच्च न्यायालयाने या निकषांची तपासणी न करता तक्रारकर्त्याला खटला चालवण्याची परवानगी दिली – त्यामुळे, उच्च न्यायालयाचा आणि दंडाधिकारीचा आदेश रद्द करण्यात येत आहे – तक्रारकर्त्याला कलम ४९८-ए, ४०६ आणि ३४ सहवाचनासह गुन्ह्यांचा खटला चालवण्याची परवानगी द्यावी की नाही, याचा विचार करण्यासाठी प्रकरण दंडाधिकारीकडे परत पाठवण्यात येत आहे.

अपील मंजूर करताना, न्यायालयाने असे अधिनिर्णित केले कि –

१. जे.के. इंटरनॅशनल विरुद्ध स्टेट (दिल्ली एनसीटी सरकार) आणि इतर प्रकरणात, असा निर्णय देण्यात आला आहे की, जर न्यायाच्या हितासाठी अशी परवानगी देणे योग्य ठरेल, तर दंडाधिकारी न्यायालय सामान्यतः अशी परवानगी देईल. जेव्हा फौजदारी न्यायालय पोलिसांनी सादर केलेल्या अहवालाच्या आधारावर गुन्ह्याची दखल घेते, तेव्हा पीडित खासगी व्यक्ती पूर्णपणे बाजूला ठेवली जात नाही. [परिच्छेद १३][६०७-ई]

२. मल्लिकार्जुन कोडगली (मृत) यांचे कायदेशीर वारसांमार्फत प्रतिनिधित्व, विरुद्ध कर्नाटक राज्य आणि इतर , या प्रकरणात सर्वोच्च न्यायालयाने न्यायमूर्ती मालिमथ समितीच्या शिफारशींना मान्यता दिली, ज्यामध्ये पीडितेचा फौजदारी कार्यवाहीत सहभाग घेण्याचा अधिकार मान्य करण्यात आला आहे, यामध्ये पक्षकार म्हणून समाविष्ट होण्याचा

अधिकार, जाणून घेण्याचा अधिकार, ऐकले जाण्याचा अधिकार आणि सत्याच्या शोधात न्यायालयाला सहाय्य करण्याचा अधिकार यांचा समावेश आहे. [**परिच्छेद १४**][**६०७-एफ**]

३. वरील तत्त्वांच्या आधारावर, या न्यायालयाला असे आढळले आहे की, जरी दंडाधिकारीला केवळ मागणीवर परवानगी देणे बंधनकारक नसले, तरी पीडितेला दंडाधिकारीसमोरील खटल्यात न्यायालयाला सहाय्य करण्याचा अधिकार आहे. दंडाधिकारीने हे विचारात घ्यावे की, पीडित न्यायालयाला सहाय्य करण्याच्या स्थितीत आहे की नाही आणि खटल्यात अशा गुंतागुंती नाहीत ज्या पीडितेला हाताळता येणार नाहीत. अशा तथ्यांवर समाधान झाल्यास, दंडाधिकारीला पीडितेला दंडाधिकारीसमोर प्रलंबित चौकशी हाती घेण्याची परवानगी देण्याचा अधिकार आहे. [**परिच्छेद १५**][**६०७-जी-एच; ६०८-ए**]

४. उच्च न्यायालयाने वरील नमूद निकषांची तपासणी न करता तक्रारकर्त्याला खटला चालवण्याची परवानगी दिली आहे. त्यामुळे, उच्च न्यायालयाचा आणि दंडाधिकारीचा आदेश रद्द करण्यात येत आहे. तक्रारकर्त्याला कलम ४९८-ए, ४०६ आणि ३४ सहवाचनासह गुन्ह्यांचा खटला चालवण्याची परवानगी द्यावी की नाही, याचा विचार करण्यासाठी प्रकरण दंडाधिकारीकडे परत पाठवण्यात येत आहे. [**परिच्छेद १६**][**६०८-बी**]

शिवकुमार विरुद्ध हुकम चंद आणि इतर (१९९९) ७ एससीसी ४६७: [१९९९] २ सप्ल. एससीआर ८१; जे.के. इंटरनॅशनल विरुद्ध स्टेट (दिल्ली एनसीटी सरकार) आणि इतर (२००१) ३ एससीसी ४६२: [२००१] २ एससीआर ९०; धारीवाल इंडस्ट्रीज लिमिटेड विरुद्ध

किशोर वाधवानी आणि इतर (२०१६) १० एससीसी ३७८: [२०१६] ५ एससीआर २१२; मल्लिकार्जुन कोडगली (मृत) यांचे कायदेशीर वारसांमार्फत प्रतिनिधित्व विरुद्ध कर्नाटक राज्य आणि इतर (२०१९) २ एससीसी ७५२ – यांच्यावर अवलंबून.

बाबू विरुद्ध केरळ राज्य १९८४ फौ. एलजे. ४९९ – याचा उल्लेख केला गेला.

निर्णय विधी संदर्भ

[१९९९] **२ पुरवणी एससीआर ८१** **भर दिला** **परिच्छेद ८**

[२००१] **२ एससीआर ९०** **भर दिला** **परिच्छेद ९**

[२०१६] **५ एससीआर २१२** **भर दिला** **परिच्छेद १०**

(२०१९) **२ एससीसी ७५२** **भर दिला** **परिच्छेद ११**

फौजदारी अपीलिय अधिकारक्षेत्र: फौजदारी अपील क्रमांक १२१७/२०१९

बॉम्बे उच्च न्यायालयाच्या फौजदारी रिट याचिका क्रमांक ४९३९/२०१८ मध्ये दिनांक २७.११.२०१८ च्या निकाल आणि आदेशापासून,

अपीलकर्त्यांसाठी विधिज्ञ म्हणून - अशोक अरोरा, सुरजित सिंग, विश्व पाल सिंग, वकील,

उत्तरवादीसाठी विधिज्ञ म्हणून - निशांत रामकांत कटणेश्वरकर, अनूप कंदारी, करमसिंग राजपूत, अब्दुलरहिमान तांबडी, एस. गौथमन.

न्यायालयाचा निकाल **न्यायमूर्ती - हेमंत गुप्ता** यांनी दिला:

१. अनुमती देण्यात आली.

२. या अपीलमध्ये बॉम्बे उच्च न्यायालयाने २७ नोव्हेंबर २०१८ रोजी दिलेल्या आदेशाला आव्हान आहे, ज्यामुळे दंडाधिकारीने उत्तरवादी क्रमांक २ ला भारतीय दंड संहितेच्या, १८६० (१ संक्षिप्त 'आयपीसी') च्या कलम ४९८ए, ४०६ आणि ३४ सहवाचनासह दंडनीय गुन्ह्यांसाठी अपीलकर्त्यां-आरोपींविरुद्ध खटला चालवण्याची परवानगी नाकारणारा आदेश मंजूर करण्यात आला.

३. उत्तरवादी क्रमांक २ ने फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या, १९७३ (२ संक्षिप्त 'कोड') च्या कलम ३०२ नुसार वरील गुन्ह्यांसाठी खटला चालवण्याची परवानगी मागितली होती. विद्वान दंडाधिकारीने कोणतेही कारण न देता परवानगी नाकारली, परंतु उच्च न्यायालयाने यासंबंधीच्या निकालांचा विचार केला आणि केवळ तक्रारकर्ता पीडित पक्ष असल्याच्या कारणास्तव खटला चालवण्याची परवानगी दिली.

४. केवळ पीडित पक्षाने परवानगी मागितली म्हणून यांत्रिकरित्या खटला चालवण्याची परवानगी देणे आवश्यक नाही. असा युक्तिवाद आहे की, खटला सरकारी वकीलाने चालवायचा आहे, जो न्यायालयाचा अधिकारी आहे आणि न्यायालयाला न्याय करण्यासाठी सहाय्य करणे अपेक्षित आहे, ना की द्वेषपूर्ण वृत्तीने कोणत्याही पक्षाची बाजू घेणे. जर पक्षाला तपास हाती घेण्यास परवानगीनाही, तर फौजदारी न्याय वितरण प्रणालीतील निष्पक्षतेचा उद्देश डळमळीत होईल.

५. सध्याचे फौजदारी प्रक्रिया संहितेचे कलम ३०२ हे फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या, १८९८ च्या कलम ४९५ शी समान आहे. संहितेचे कलम ३०२ खालीलप्रमाणे आहे:

> "**खटला चालवण्याची परवानगी**. – (१) कोणताही दंडाधिकारी, जो प्रकरणाची चौकशी करत आहे किंवा खटला चालवत आहे, त्याला पोलिस निरीक्षकापेक्षा कमी दर्जाच्या पोलिस अधिकाऱ्याव्यतिरिक्त कोणत्याही व्यक्तीला खटला चालवण्याची परवानगी देण्याचा अधिकार आहे; परंतु महाधिवक्ता, सरकारी वकील, सरकारी अभियोक्ता किंवा सहाय्यक सरकारी अभियोक्ता यांच्याव्यतिरिक्त कोणतीही व्यक्ती अशी परवानगीशिवाय तसे करण्यास पात्र ठरणार नाही:
>
> परंतु, जर एखाद्या पोलिस अधिकाऱ्याने आरोपीविरुद्धच्या गुन्ह्याच्या तपासात भाग घेतला असेल, तर त्याला खटला चालवण्याची परवानगी दिली जाणार नाही.
>
> (२) खटला चालवणारी कोणतीही व्यक्ती स्वतः किंवा वकिलामार्फत तसे करू शकते."

६. हे लक्षात घ्यावे की, फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम ३०१ अंतर्गत, सरकारी अभियोक्ता कोणत्याही लेखी अधिकाराशिवाय कोणत्याही न्यायालयासमोर, जिथे प्रकरणाची चौकशी, खटला किंवा अपील चालू आहे, हजर होऊ शकतो आणि युक्तिवाद

करू शकतो. तसेच, कोणतीही व्यक्ती वकिलाला सूचना देऊ शकते, जो सरकारी अभियोक्त्याच्या निर्देशानुसार कार्य करेल आणि न्यायालयाच्या परवानगीने लेखी निवेदन सादर करू शकतो.

७. केरळ उच्च न्यायालयाच्या खंडपीठाने **बाबू विरुद्ध केरळ राज्य** [(१९८४) **फौ. एलजे ४९९**] या प्रकरणात परवानगी केव्हा द्यावी याचा विचार केला. न्यायालयाने खालीलप्रमाणे निर्णय दिला:

> "३. **...सुभाष चंद्रन विरुद्ध केरळ राज्य १९८१ केएलटी केस क्रमांक १२५** मध्ये या न्यायालयाच्या विद्वान न्यायाधीशाने असा निर्णय दिला:"
>
> परवानगी द्यावी की नाकारावी हे न्यायालयाच्या विवेकबुद्धीवर अवलंबून आहे, आणि हा विवेक न्याय्य पद्धतीने वापरला जावा. हे खरे आहे की, याचिकाकर्ता हा मृत व्यक्तीचा मुलगा असल्याने आणि त्याला आरोपीच्या बेपर्वाई आणि निष्काळजीपणामुळे नुकसानभरपाई मागण्याचा अधिकार आहे, त्यामुळे त्याला खटल्यात रस असू शकतो. परंतु, केवळ याच कारणास्तव त्याला प्रकरणाची जबाबदारी असलेल्या सहाय्यक सरकारी अभियोक्त्याच्या जागी खटला चालवण्याची परवानगी देणे पुरेसे नाही. हे स्थापित कायदा आहे की, जेव्हा दखलपात्र गुन्हा घडतो आणि राज्य सरकारद्वारे खटला सुरू केला जातो , तेव्हा

सरकारी अभियोक्त्याने खटला चालवणे अपेक्षित आहे. फौजदारी खटल्याचा उद्देश खासगी व्यक्तीच्या तक्रारींचे समाधान करणे हा नाही.

४. कलम ३०१ अंतर्गत, खासगी व्यक्तीने नियुक्त केलेला वकील सरकारी अभियोक्ता किंवा सहाय्यक सरकारी अभियोक्त्याला, जसे लागू असेल, खटला चालवण्यात सहाय्य करू शकतो, तर कलम ३०२ अंतर्गत दंडाधिकारी कोणत्याही व्यक्तीला किंवा त्याने नियुक्त केलेल्या वकिलाला स्वतः खटला चालवण्याची परवानगी देऊ शकतो. यातील फरक असा आहे की, जेव्हा कलम ३०२ अंतर्गत परवानगी दिली जाते, तेव्हा सरकारी अभियोक्ता किंवा सहाय्यक सरकारी अभियोक्ता, जसे लागू असेल, दृश्यातून गायब होतो आणि खासगी व्यक्तीने नियुक्त केलेला वकील, जो सामान्यतः प्रत्यक्ष तक्रारकर्ता असतो, तो खटल्याची पूर्ण जबाबदारी घेतो. ..... याचा अर्थ असा नाही की, कलम ३०२ अंतर्गत परवानगी पूर्णपणे दिली जाऊ शकत नाही. अत्यंत अपवादात्मक परिस्थितीत कलम ३०२ अंतर्गत परवानगी दिली जाऊ शकते. अन्यथा, संहितेत ही तरतूद असण्याचे कोणतेही कारण नाही. परंतु, असे केवळ त्या प्रकरणांमध्येच केले जावे जिथे कलम ३०२ अंतर्गत परवानगी नाकारल्याने प्रकरणात न्याय मिळण्यात अडथळा येईल. पक्षकाराची केवळ शंका की, सरकारी अभियोक्ता खटला

गंभीरपणे चालवणार नाही, कारण खटल्यातील दोषसिद्धी किंवा निर्दोष मुक्तता दुसऱ्या प्रलंबित प्रकरणावर परिणाम करेल, हे पुरेसे कारण ठरणार नाही. त्याच वेळी, जर पक्षकाराची शंका प्रत्यक्षात येण्याची शक्यता असेल, तर न्यायालय खटला चालू असताना, सुरुवातीला परवानगी नाकारली गेली असली तरीही, कलम ३०२ अंतर्गत परवानगी देऊ शकतो.

८. सर्वोच्च न्यायालयाने **शिवकुमार विरुद्ध हुकम चंद आणि इतर** [(१९९९) **७ एससीसी ४६७**] या प्रकरणात फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम ३०१ आणि ३०२ च्या व्याप्तीमधील फरक तपासला आहे. असा निर्णय देण्यात आला आहे की, संहितेचे कलम ३०२ हे दंडाधिकारीद्वारे चालवल्या जाणाऱ्या गुन्ह्यांबाबत लागू आहे. हे कलम दंडाधिकारीला कोणत्याही व्यक्तीला खटला चालवण्याची परवानगी देण्यास सक्षम करते, तर कलम ३०१ नुसार, कोणतीही खासगी व्यक्ती कोणत्याही न्यायालयासमोर चालणाऱ्या खटल्यात सरकारी अभियोक्ता किंवा सहाय्यक सरकारी अभियोक्त्याच्या निर्देशानुसार कार्य करण्यासाठी वकिलाला सूचना देऊ शकते आणि पुरावे बंद झाल्यानंतर लेखी युक्तिवाद सादर करू शकते. सर्वोच्च न्यायालयाने खालीलप्रमाणे निर्णय दिला:

"१२. वरील तरतुदींच्या पार्श्वभूमीवर आपण संहितेच्या कलम ३०१ चा हेतू समजून घेतला पाहिजे. संहितेतील त्याच्या पुढील तरतुदीच्या विपरीत, ज्याचा वापर केवळ दंडाधिकारी न्यायालयांपुरता मर्यादित

आहे, हे विशिष्ट कलम सर्व फौजदारी अधिकारक्षेत्राच्या न्यायालयांना लागू आहे. कलम ३०१ मध्ये 'कोणतेही न्यायालय' या शब्दांच्या वापरातून हा भेद स्पष्ट होतो. पुढील कलमात दंडाधिकारी न्यायालयांसाठी केलेल्या तरतुदीच्या दृष्टिकोनातून, कलम ३०१(२) मधील आग्रह सर्व न्यायालयांना कोणत्याही अपवादाशिवाय लागू आहे असे समजले पाहिजे. पहिल्या उप-कलमात सरकारी अभियोक्त्याला, जर तो प्रकरणाचा प्रभारी असेल, तर कोणत्याही लेखी अधिकाराशिवाय न्यायालयात युक्तिवाद करण्याचा अधिकार दिला आहे. दुसरे उप-कलम, ज्याचा अपीलकर्ता उपयोग करू इच्छित आहे, खासगी पक्षाने नियुक्त केलेल्या वकिलावर निर्बंध लादते. यामुळे त्याची भूमिका खटला चालवताना 'सरकारी अभियोक्त्याच्या निर्देशानुसार' कार्य करण्यापुरती मर्यादित होते. त्याला मिळू शकणारी एकमेव स्वातंत्र्य म्हणजे खटल्यातील पुरावे बंद झाल्यानंतर लेखी युक्तिवाद सादर करणे, परंतु तेही केवळ न्यायालयाच्या परवानगीने करता येते.

१३. संहितेच्या योजनेवरून विधिमंडळाचा हेतू स्पष्ट आहे की, सत्र न्यायालयात खटला केवळ सरकारी अभियोक्त्याव्यतिरिक्त कोणीही चालवू शकत नाही. विधिमंडळाने राज्याला स्मरण करून दिले आहे की, सत्र न्यायालयात आरोपीच्या खटल्यात निष्पक्षता राखण्याचे धोरण

काटेकोरपणे पाळले पाहिजे. सरकारी अभियोक्त्याकडून खटला चालवताना प्रकरणातील खऱ्या तथ्यांकडे दुर्लक्ष करून आरोपीला दोषी ठरवण्याची तहान दाखवणे अपेक्षित नाही. सरकारी अभियोक्त्याने खटला चालवताना न्यायालय, तपास यंत्रणा आणि आरोपी यांच्याबाबत निष्पक्षतेचा दृष्टिकोन ठेवणे अपेक्षित आहे. जर आरोपीला खटल्यादरम्यान कोणताही कायदेशीर लाभ मिळण्यास पात्र असेल, तर सरकारी अभियोक्त्याने तो दडवू/लपवू नये. उलट, सरकारी अभियोक्त्याचे कर्तव्य आहे की, तो तो मुद्दा समोर आणावा आणि आरोपीसाठी उपलब्ध करून द्यावा. जर संरक्षण वकिलाने याकडे दुर्लक्ष केले, तरीही सरकारी अभियोक्त्याला तो मुद्दा त्याच्या निदर्शनास आल्यास न्यायालयाच्या नजरेस आणण्याची अतिरिक्त जबाबदारी आहे. खासगी वकिलाला जर खटला चालवण्याचे पूर्ण स्वातंत्र्य दिले गेले, तर तो प्रकरण दोषसिद्धीपर्यंत नेण्यावर लक्ष केंद्रित करेल, जरी ते प्रकरण दोषसिद्धीसाठी योग्य नसले तरीही. म्हणूनच संसदेने त्याच्यावर निर्बंध घातले आणि त्याची भूमिका सरकारी अभियोक्त्याच्या सूचनांनुसार काटेकोरपणे मर्यादित केली आहे."

९. सर्वोच्च न्यायालयाच्या तीन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने **जे.के. इंटरनॅशनल विरुद्ध स्टेट (दिल्ली एनसीटी सरकार) आणि इतर ५** [(२००१) **३ एससीसी ४६२**] या प्रकरणात, जिथे

भारतीय दंड संहितेच्या कलम ४२०, ४०६ आणि १२०-बी अंतर्गत गुन्ह्यांचा तपास झाला आणि अपीलकर्त्याच्या तक्रारीवर आधारित आरोपपत्र दाखल करण्यात आले, आरोपीने आरोप रद्द करण्यासाठी याचिका दाखल केली होती, ज्यामध्ये तक्रारकर्त्याला ऐकले जावे अशी इच्छा होती. सरकारी अभियोक्त्याने आणखी दोन गुन्हे समाविष्ट करण्यासाठी, जे केवळ सत्र न्यायालयात चालवले जाऊ शकतात, आरोपपत्रात सुधारणा करण्यासाठी दंडाधिकारीसमोर अर्ज दाखल केला. दंडाधिकारीने हा अर्ज फेटाळला, परंतु अभियोजन पक्षाने या आदेशाला आव्हान दिले नाही. असा निर्णय देण्यात आला की, संहितेतील योजनेवरून असे दिसते की, गुन्हा घडल्याने पीडित व्यक्ती केवळ पोलिसांनी तपास हाती घेतला म्हणून खटल्याच्या दृश्यातून पूर्णपणे वगळली जात नाही. सर्वोच्च न्यायालयाने कलम ३०१ च्या उप-कलम (२) आणि कलम ३०२ च्या तरतुदींचा विचार करताना खालीलप्रमाणे निर्णय दिला:

> "९. फौजदारी प्रक्रिया संहितेत समाविष्ट योजनेनुसार, गुन्हा घडल्याने पीडित व्यक्ती केवळ पोलिसांनी तपास हाती घेतला आणि त्यांनी आरोपपत्र दाखल केले म्हणून खटल्याच्या दृश्यातून पूर्णपणे वगळली जात नाही. अगदी न्यायालयाने गुन्ह्याची दखल घेतली हा मुद्दाही त्याला आपली तक्रार मांडण्यासाठी न्यायालयात पोहोचण्यापासून रोखण्यासाठी पुरेसा नाही. सत्र न्यायालयातही, जिथे संहितेच्या कलम २२५ नुसार सरकारी अभियोक्ता हाच खटला चालवण्यासाठी अधिकृत

प्राधिकारी आहे, तिथे गुन्ह्याने पीडित खासगी व्यक्तीला खटल्यात सहभागी होण्यापासून पूर्णपणे वंचित ठेवले जात नाही. हे संहितेच्या कलम ३०१(२) वरून स्पष्ट होते, जे खालीलप्रमाणे आहे:"

"३०१. (२) जर अशा कोणत्याही प्रकरणात कोणतीही खासगी व्यक्ती कोणत्याही न्यायालयात कोणत्याही व्यक्तीविरुद्ध खटला चालवण्यासाठी वकिलाला सूचना देईल, तर प्रकरणाचा प्रभारी सरकारी अभियोक्ता किंवा सहाय्यक सरकारी अभियोक्ता खटला चालवेल, आणि अशा सूचना देणारा वकील सरकारी अभियोक्ता किंवा सहाय्यक सरकारी अभियोक्त्याच्या निर्देशानुसार कार्य करेल , आणि न्यायालयाच्या परवानगीने, प्रकरणातील पुरावे बंद झाल्यानंतर लेखी युक्तिवाद सादर करू शकेल."

१०. सदर तरतूद "चौकशी आणि खटल्यांसंबंधी सामान्य तरतुदी" या प्रकरणात समाविष्ट आहे. जेव्हा खासगी व्यक्तीला अशी भूमिका निभावण्याची परवानगी दिली जाते, जरी ती मर्यादित भूमिका असली, तरी सत्र न्यायालयातही, हे दर्शवण्यासाठी पुरेसे आहे की, पोलिसांनी आरोपपत्र दाखल केले म्हणून पीडित खासगी व्यक्ती फौजदारी न्यायालयातील कार्यवाहीतून पूर्णपणे वगळली जात नाही. हे पुढे नमूद करणे आवश्यक आहे की, न्यायालयाला अशा खासगी व्यक्तीला सत्र

न्यायालयासह न्यायालयात लेखी युक्तिवाद सादर करण्याची परवानगी देण्याचा अधिकार आहे. जर त्याने असे लेखी युक्तिवाद सादर केले, तर न्यायालयाचे कर्तव्य आहे की, निर्णय घेण्यापूर्वी अशा युक्तिवादांचा विचार करावा.

११. वरील योजनेच्या आधारे, जेव्हा आरोपी म्हणून समाविष्ट व्यक्तींनी कथित गुन्हा केल्याबाबत पीडित व्यक्तीच्या तक्रारीशी संबंधित प्रकरणाचा खटला न्यायालयात चालवला जातो किंवा विचार केला जातो, तेव्हा अशी पीडित खासगी व्यक्ती न्यायालयाच्या बाहेर राहिली पाहिजे असे कसे म्हणता येईल? या संदर्भात हे नमूद करणे योग्य आहे की, जेव्हा खटला दंडाधिकारी न्यायालयासमोर असतो, तेव्हा खटला चालवण्यात सहभागी होऊ इच्छिणाऱ्या इतर खासगी व्यक्तीची व्याप्ती आणखी व्यापक असते...

XX XX XX

१२. दंडाधिकारी न्यायालयात खटला चालवण्याची परवानगी असलेली खासगी व्यक्ती आपल्या वतीने न्यायालयात आवश्यक कार्य करण्यासाठी वकील नियुक्त करू शकते. हे आणखी स्पष्ट करते की, जर एखादी खासगी व्यक्ती स्वतःविरुद्ध किंवा ज्याच्याबद्दल तिला रस आहे अशा कोणाविरुद्ध गुन्हा घडल्याने पीडित असेल, तर ती दंडाधिकारीकडे

जाऊन स्वतः खटला चालवण्याची परवानगी मागू शकते. न्यायालयाला त्याच्या विनंतीवर विचार करणे मोकळे आहे. जर न्यायालयाला असे वाटले की, अशी परवानगी देणे न्यायाच्या हितासाठी अधिक उपयुक्त ठरेल, तर न्यायालय सामान्यतः अशी परवानगी देईल. अर्थात, ही व्यापक व्याप्ती केवळ दंडाधिकारी न्यायालयांपुरती मर्यादित आहे, कारण सत्र न्यायालयात अशा खासगी व्यक्तीला खटला चालवण्यात सहभागी होण्याचा अधिकार खूपच मर्यादित आहे आणि तो सरकारी अभियोक्त्याच्या नियंत्रणाखाली आहे. सत्र न्यायालयात खासगी व्यक्तीला खटला चालवण्यासाठी परवानगी देण्यात येणारी मर्यादित भूमिका वर नमूद केली गेली आहे. हे सर्व दर्शवते की, जेव्हा फौजदारी न्यायालय पोलिसांनी सादर केलेल्या अहवालाच्या आधारावर गुन्ह्याची दखल घेते, तेव्हा पीडित खासगी व्यक्ती पूर्णपणे दृश्यातून वगळली जात नाही. ही वास्तविकता दुर्लक्षित करता येणार नाही की, जवळजवळ सर्वच अशा प्रकरणांचा उगम एक किंवा अधिक व्यक्तींच्या तक्रारीत आहे की, आरोपींनी त्यांच्याविरुद्ध गुन्हे करून त्यांच्यावर अन्याय केला आहे."

१०. वरील दोन्ही निकाल **धारीवाल इंडस्ट्रीज लिमिटेड विरुद्ध किशोर वाधवानी आणि इतर ६** [(**२०१६**) **१० एससीसी ३७८**] या प्रकरणात सर्वोच्च न्यायालयासमोर विचारासाठी आले,

जिथे विद्वान दंडाधिकारीने असा निर्णय दिला की, तक्रारकर्ता हा कार्यवाहीसाठी परका नाही आणि त्यामुळे त्याला आरोप निश्चित करण्याच्या टप्प्यावरही ऐकले जाण्याचा अधिकार आहे. उच्च न्यायालयाने आदेशात सुधारणा केली आणि तक्रारकर्त्याने नियुक्त केलेल्या वकिलाला प्रकरणाचा प्रभारी सरकारी अभियोक्त्याच्या निर्देशानुसार कार्य करण्याची परवानगी दिली. न्यायालयाने खालीलप्रमाणे निर्णय दिला:

> "१३. दोन्ही निकालांचा काळजीपूर्वक अभ्यास केल्यानंतर, आम्हाला विश्लेषणात किंवा न्यायालयाने काढलेल्या अंतिम निष्कर्षात कोणताही विसंगती आढळली नाही. आम्ही नोंद घेऊ की, शिवकुमार [शिवकुमार विरुद्ध हुकम चंद, (१९९९) ७ एससीसी ४६७: १९९९ एससीसी (क्रि) १२७७] या प्रकरणात, न्यायालयाने फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम ३०१ ची व्याप्ती आणि प्रभाव यावर विचार केला आणि त्या संदर्भात असे नमूद केले की, कलम ३०२ हे केवळ दंडाधिकारी न्यायालयांसाठी आहे. जे.के. इंटरनॅशनल [जे.के. इंटरनॅशनल विरुद्ध स्टेट (दिल्ली एनसीटी सरकार), (२००१) ३ एससीसी ४६२: २००१ एससीसी (क्रि) ५४७] मधील उताऱ्यावरून, जो आम्ही यापूर्वी उद्धृत केला आहे, हे स्पष्ट आहे की, न्यायालयाने असे मत व्यक्त केले आहे की, दंडाधिकारी न्यायालयात खासगी व्यक्तीला खटला चालवण्याची परवानगी दिली जाऊ शकते आणि त्याच्या वतीने आवश्यक कार्य करण्यासाठी वकील

नियुक्त केला जाऊ शकतो. यामधील पुढील निरीक्षण असे आहे की, जेव्हा खासगी व्यक्ती खटला चालवण्याची परवानगी मागते, तेव्हा न्यायालयाला त्याच्या विनंतीवर विचार करणे मोकळे आहे. न्यायालयाने पुढे असे नमूद केले आहे की, न्यायालयाने असे मत तयार करावे की, न्यायाच्या हितासाठी अशी परवानगी देणे सर्वोत्तम आहे आणि सामान्यतः अशी परवानगी दिली जाते. अशा प्रकारे, याबाबत मतभेद नाही."

११. **मल्लिकार्जुन कोडगली (मृत) यांचे कायदेशीर वारसांमार्फत प्रतिनिधित्व विरुद्ध कर्नाटक राज्य आणि इतर ७** [**(२०१९) २ एससीसी ७५२**] या प्रकरणात, सर्वोच्च न्यायालयाच्या तीन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने केंद्रीय कायदा क्रमांक ५/२००९ द्वारे ३१ डिसेंबर २००९ पासून समाविष्ट केलेल्या फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम ३७२ च्या तरतुदीनुसार पीडितेच्या अपील दाखल करण्याच्या अधिकाराचा विचार केला. सर्वोच्च न्यायालयाने १४ ऑगस्ट १९९६ रोजी सादर केलेला भारतीय विधी आयोगाचा १५४ वा अहवाल; फौजदारी न्याय प्रणाली सुधारणांवरील समितीचा अहवाल, ज्याला सामान्यतः न्यायमूर्ती मालिमथ समितीचा अहवाल म्हणून ओळखले जाते; जुलै २००७ चा फौजदारी न्यायावरील राष्ट्रीय धोरणाचा मसुदा, जो प्रोफेसर माधव मेनन समिती म्हणून ओळखला जातो; आणि एप्रिल २००९ चा भारतीय विधी आयोगाचा २२१ वा अहवाल यांचा विचार केला आणि खालीलप्रमाणे निरीक्षण नोंदवले:

"५. संसदेने गुन्ह्याच्या पीडितांच्या हक्कांना मान्यता देण्यासाठी सक्रिय पावले उचलली आहेत. यापैकी एक मान्यता फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या प्रकरण **XXI-A** च्या तरतुदींद्वारे आहे, जे तडजोडीच्या याचिकेशी संबंधित आहे. संसदेने पीडितेचा प्रकरणाच्या परस्पर समाधानकारक निपटाऱ्यात सहभागी होण्याचा हक्क मान्य केला आहे. हा असंमिश्रणीय प्रकरणाच्या कार्यवाहीत पीडितेच्या सहभागाच्या हक्काला मान्यता देण्याच्या दृष्टिकोनातून एक मोठा पुढचा टप्पा आहे. त्याचप्रमाणे, संसदेने फौजदारी प्रक्रिया संहितेत सुधारणा करून काही विशिष्ट परिस्थितींमध्ये पीडितेला अपील करण्याचा हक्क प्रदान केला आहे. सध्याचे अपील फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम ३७२ च्या तरतुदीत समाविष्ट या हक्काशी संबंधित आहेत.

XX XX XX

८. पीडितांचे हक्क आणि खरंच पीडितशास्त्र ही एक विकसनशील न्यायशास्त्र आहे आणि स्थिर राहण्याऐवजी किंवा त्याहून वाईट म्हणजे मागे जाण्याऐवजी सकारात्मक दिशेने पुढे जाणे अत्यंत योग्य आहे. संसदेने आणि न्यायपालिकेने गुन्ह्याच्या पीडितांना आवाज दिला आहे आणि तो आवाज ऐकला जाणे आवश्यक आहे, आणि जर तो अद्याप

ऐकला गेला नसेल, तर तो अधिक उच्च स्वरात उंचावला जाणे आवश्यक आहे जेणेकरून तो स्पष्टपणे ऐकू येईल."

१२. न्यायालयाने न्यायमूर्ती मालिमथ समितीचा खालीलप्रमाणे विचार केला:

"१६. त्यानंतर, पीडितांना न्याय या मुख्य प्रकरणात, असे नमूद करण्यात आले आहे की, अनेक अधिकारक्षेत्रांमध्ये, विशेषतः युरोपीय देशांमध्ये, गुन्ह्याच्या पीडितांना कार्यवाहीत सहभागी होण्याचा आणि झालेल्या दुखापतीसाठी नुकसानभरपाई मिळवण्याचा अधिकार आहे. याबाबत खालीलप्रमाणे नोंद करण्यात आली:

"६.३. अनेक अधिकारक्षेत्रांमध्ये, विशेषतः युरोपीय देशांमध्ये, गुन्ह्याच्या पीडितांच्या संदर्भात दोन प्रकारचे हक्क मान्य केले गेले आहेत. पहिला, पीडितेचा फौजदारी कार्यवाहीत सहभागी होण्याचा अधिकार (पक्षकार म्हणून समाविष्ट होण्याचा अधिकार, जाणून घेण्याचा अधिकार, ऐकले जाण्याचा अधिकार आणि सत्याच्या शोधात न्यायालयाला सहाय्य करण्याचा अधिकार) आणि दुसरा, झालेल्या दुखापतीसाठी फौजदारी न्यायालयातूनच नुकसानभरपाई मागण्याचा आणि मिळवण्याचा तसेच कार्यवाहीदरम्यान योग्य अंतरिम सवलती मिळवण्याचा अधिकार."

१३. **जे.के. इंटरनॅशनल** प्रकरणात, असा निर्णय देण्यात आला आहे की, जर न्यायाच्या हितासाठी अशी परवानगी देणे अधिक उपयुक्त ठरेल, तर दंडाधिकारी न्यायालय सामान्यतः अशी परवानगी देईल. जेव्हा फौजदारी न्यायालय पोलिसांनी सादर केलेल्या अहवालाच्या आधारावर गुन्ह्याची दखल घेते, तेव्हा पीडित खासगी व्यक्ती पूर्णपणे दृश्यातून वगळली जात नाही.

१४. **मल्लिकार्जुन कोडगली** प्रकरणात, सर्वोच्च न्यायालयाने न्यायमूर्ती मालिमथ समितीच्या शिफारशींना मान्यता दिली, ज्यामध्ये पीडितेचा फौजदारी कार्यवाहीत सहभाग घेण्याचा अधिकार मान्य करण्यात आला आहे, यामध्ये पक्षकार म्हणून समाविष्ट होण्याचा अधिकार, जाणून घेण्याचा अधिकार, ऐकले जाण्याचा अधिकार आणि सत्याच्या शोधात न्यायालयाला सहाय्य करण्याचा अधिकार यांचा समावेश आहे.

१५. वरील तत्त्वांच्या आधारावर, आम्हाला असे आढळले आहे की, जरी दंडाधिकारीला केवळ मागणीवर परवानगी देणे बंधनकारक नसले, तरी पीडितेला दंडाधिकारीसमोरील खटल्यात न्यायालयाला सहाय्य करण्याचा अधिकार आहे. दंडाधिकारीने हे विचारात घ्यावे की, पीडित न्यायालयाला सहाय्य करण्याच्या स्थितीत आहे की नाही आणि खटल्यात अशा गुंतागुंती नाहीत ज्या पीडितेला हाताळता येणार नाहीत. अशा तथ्यांवर समाधान झाल्यास, दंडाधिकारीला पीडितेला दंडाधिकारीसमोर प्रलंबित चौकशी हाती घेण्याची परवानगी देण्याचा अधिकार आहे.

१६. आम्हाला असे आढळले आहे की, उच्च न्यायालयाने वरील नमूद निकषांची तपासणी न करता तक्रारकर्त्याला खटला चालवण्याची परवानगी दिली आहे. त्यामुळे, आम्ही उच्च न्यायालयाचा आणि दंडाधिकारीचा आदेश रद्द करतो . तक्रारकर्त्याला भारतीय दंड संहितेच्या कलम ४९८-ए, ४०६ आणि ३४ सहवाचनासह गुन्ह्यांचा खटला चालवण्याची परवानगी द्यावी की नाही, याचा विचार करण्यासाठी प्रकरण दंडाधिकारीकडे परत पाठवण्यात येत आहे. अपील मंजूर करण्यात येत आहे.

अपील मंजूर.

अस्वीकरण

न्यायनिर्णयाच्या या मराठी भाषेतील या अनुवादाचा वापर हा पक्षकारास त्याच्या/ तिच्या मातृभाषेमध्ये त्याचा अर्थ समजून घेण्यापुरता मर्यादित राहील आणि त्याचा इतर कोणत्याही कारणाकरता वापर करता येणार नाही तसेच इंग्रजी भाषेतील न्याय निर्णय हाच सर्व व्यावहारिक आणि कार्यालयीन वापराकरिता विश्वसनीय असेल आणि तोच त्यातील आदेशाच्या निष्पादन आणि अंमलबजावणी करिता वैध मानला जाईल.